

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ МАБЛАҒЛАРИНИНГ МАҚСАДЛИ САРФЛАНИШНИ ТАЪМИНЛАШДА НАЗОРAT МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

Каратаев Миразиз

Тошкент давлат иқтисодиёт университети ҳузуридаги
“Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг
илмий асослари ва муаммолари” илмий-тадқиқот маркази
ORCID: 0009-0002-5406-0570
mir_aziz-75@mail.ru

Аннотация. Мазкур илмий мақолада давлат бюджети маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлашда назорат механизмларини такомиллаштиришнинг назарий-услубий асослари тадқиқ этилган. Тадқиқот доирасида давлат молиясини бошқариш тизимида бюджет назоратининг ўрни, унинг замонавий ёндашувлари ва халқаро тажрибалар таҳлил қилинган. Шунингдек, Ўзбекистон шароитида бюджет маблағларидан самарали фойдаланишга тўсқинлик қилувчи муаммолар аниқланиб, уларни бартараф этиш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган. Тадқиқот натижалари бюджет назоратини такомиллаштиришда рискка асосланган ёндашув, рақамли технологиялар, big data таҳлиллари ва жамоатчилик назорати механизмларини жорий этиш зарурлигини кўрсатади. Мақола натижалари давлат молиясини бошқариш самарадорлигини ошириш ва бюджет интизомини мустақкамлашга хизмат қилади.

Калит сўзлар: давлат бюджети, бюджет назорати, мақсадли сарфланиш, давлат молияси, назорат механизмлари, рискка асосланган ёндашув, рақамлаштириш, шаффофлик, жамоатчилик назорати, самарадорлик.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМОВ КОНТРОЛЯ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЦЕЛЕВОГО РАСХОДОВАНИЯ СРЕДСТВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА

Каратаев Миразиз

Научно-исследовательский центр
«Научные основы и проблемы развития экономики Узбекистана»
при Ташкентском государственном экономическом университете

Аннотация. В данной научной статье исследуются теоретико-методологические основы совершенствования механизмов контроля за целевым использованием средств государственного бюджета. В рамках исследования проанализированы роль бюджетного контроля в системе управления государственными финансами, современные подходы и международный опыт в данной сфере. Кроме того, выявлены основные проблемы, препятствующие эффективному использованию бюджетных средств в условиях Узбекистана, и разработаны научно обоснованные предложения и рекомендации по их устранению. Результаты исследования показывают необходимость внедрения риск-ориентированного подхода, цифровых технологий, методов анализа

больших данных и механизмов общественного контроля в систему бюджетного надзора. Практическая значимость работы заключается в повышении эффективности управления государственными финансами и укреплении бюджетной дисциплины.

Ключевые слова: государственный бюджет, бюджетный контроль, целевое использование, государственные финансы, механизмы контроля, риск-ориентированный подход, цифровизация, прозрачность, общественный контроль, эффективность.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF IMPROVING CONTROL MECHANISMS TO ENSURE TARGETED SPENDING OF STATE BUDGET FUNDS

Karataev Miraziz

Scientific Research Center "Scientific Foundations and Problems of the Development of the Economy of Uzbekistan" under Tashkent State University of Economics

Abstract. *This article examines the theoretical and methodological foundations for improving control mechanisms over the targeted use of public budget funds. The study analyzes the role of budget control within the public financial management system, as well as modern approaches and international best practices. Furthermore, key challenges hindering the efficient use of budget resources in Uzbekistan are identified, and scientifically grounded recommendations are proposed to address them. The findings highlight the importance of implementing risk-based approaches, digital technologies, big data analytics, and public oversight mechanisms in strengthening budget control systems. The practical significance of the study lies in enhancing the efficiency of public financial management and reinforcing fiscal discipline.*

Keywords: *state budget, budget control, targeted use, public finance, control mechanisms, risk-based approach, digitalization, transparency, public oversight, efficiency.*

Кириш.

Замонавий иқтисодий тизимларда давлат бюджети молиявий барқарорликни таъминлаш, ижтимоий-иқтисодий ривожланишни қўллаб-қувватлаш ва стратегик мақсадларни амалга оширишнинг асосий инструментларидан бири ҳисобланади. Айниқса, ривожланаётган мамлакатларда, жумладан Ўзбекистонда, бюджет маблағларидан самарали ва мақсадли фойдаланиш давлат бошқаруви самарадорлигини белгилаб берувчи ҳал қилувчи омиллардан бири сифатида намоён бўлмоқда. Шу нуқтаи назардан, бюджет маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлаш ва унинг устидан назорат механизмларини такомиллаштириш масаласи долзарб илмий ва амалий аҳамият касб этади.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда давлат молиясини бошқариш тизимини модернизация қилишга қаратилган кенг қўламли ислохотлар амалга оширилди. Хусусан, “очиқ бюджет” тамойилини жорий этиш, давлат харидлари тизимини рақамлаштириш, бюджет жараёнларида жамоатчилик иштирокини кенгайтириш каби чора-тадбирлар бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга хизмат қилмоқда. Бироқ, амалий тажриба шуни кўрсатмоқдаки, бюджет маблағларининг мақсадсиз сарфланиши, маблағларни ўзлаштиришда шаффофликнинг етарли даражада таъминланмаслиги, назорат тизимининг институционал ва методологик жиҳатдан тўлиқ такомиллашмаганлиги каби муаммолар ҳали-ҳамон мавжуд.

Иқтисодий назария ва амалиётда бюджет назорати тушунчаси давлат молиявий ресурсларининг ҳаракати устидан мониторинг ва баҳолаш жараёни сифатида талқин этилади. Унинг асосий мақсади бюджет маблағларидан қонунийлик, самарадорлик ва мақсадлилиқ тамойиллари асосида фойдаланилишини таъминлашдан иборат. Шу

билан бирга, замонавий шароитда бюджет назорати фақат текширув функцияси билан чекланиб қолмасдан, балки рискларни бошқариш, профилактика, рақамли таҳлил ва натижавийликка йўналтирилган бошқарувни ўз ичига олган комплекс тизим сифатида ривожланмоқда.

Адабиётлар шарҳи.

Давлат бюджети маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлаш ва унинг устидан самарали назоратни ташкил этиш масаласи халқаро иқтисодий адабиётларда кенг ўрганилган мавзулардан бири ҳисобланади. Айниқса, давлат молиясини бошқариш (Public Financial Management – PFM), фискал шаффофлик ва ҳисобдорликни таъминлаш доирасида мазкур масалага катта эътибор қаратилган.

Замонавий илмий тадқиқотларда бюджет назорати тушунчаси фақат текширув механизми сифатида эмас, балки давлат ресурсларидан самарали фойдаланишни таъминловчи институционал тизим сифатида талқин этилади. Хусусан, Allen Schick (2013) бюджет назоратини давлат харажатларининг натижавийлиги ва самарадорлигини таъминловчи муҳим инструмент сифатида баҳолаб, унинг асосий вазифаси фақат қонунийликни эмас, балки “value for money” тамойилини таъминлаш эканлигини таъкидлайди.

Шу билан бирга, Richard Allen ва Daniel Tommasi (2013) ўз тадқиқотларида бюджет назоратини давлат молиясини бошқариш тизимининг ажралмас қисми сифатида кўриб, унинг самарадорлиги институционал муҳит, ички назорат тизими ва аудит механизмларига боғлиқ эканлигини илмий асослаб берадилар. Уларнинг фикрига кўра, кучли назорат тизими бюджет маблағларининг мақсадсиз сарфланиш хавфини сезиларли даражада камайтиради.

Бюджет шаффофлиги ва ҳисобдорлик масалалари Mark Robinson (2015) томонидан ҳам чуқур таҳлил қилинган бўлиб, у жамоатчилик назорати ва фуқаролик жамияти иштирокини бюджет интизомини таъминлашда муҳим омил сифатида баҳолайди. Унинг тадқиқотларида “participatory budgeting” механизмлари орқали бюджет маблағларининг мақсадли сарфланиши устидан жамоатчилик таъсирини кучайтириш мумкинлиги кўрсатилган.

Шунингдек, Anwar Shah (2016) давлат секторини ислоҳ қилиш жараёнида бюджет назоратини децентрализация билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилади. Унинг таъкидлашича, маҳаллий даражада молиявий ваколатларни кенгайтириш бюджет маблағларидан самарали фойдаланишга ижобий таъсир кўрсатади, аммо бу жараён кучли назорат механизмлари билан таъминланиши шарт.

Рақамлаштириш шароитида бюджет назорати масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Масалан, Sanjeev Gupta ва Michael Keen (2015) давлат молиясини бошқаришда ахборот технологияларини жорий этиш бюджет жараёнларининг шаффофлигини ошириш ва коррупция хавфини камайитиришга хизмат қилишини таъкидлайдилар. Уларнинг фикрича, рақамли платформалар орқали харажатларни мониторинг қилиш назорат самарадорлигини сезиларли даражада оширади.

Бундан ташқари, James Guthrie ва Lee Parker (2012) давлат секториди ҳисобдорлик ва аудит тизимларини такомиллаштириш бюджет маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатадилар. Уларнинг тадқиқотларида натижавийликка йўналтирилган аудит (performance audit) тушунчаси алоҳида урғу билан берилган.

Рискка асосланган назорат ёндашувлари ҳам замонавий илмий тадқиқотларда муҳим ўрин тутди. David Heald (2018) бюджет назоратини рискларни бошқариш тизими билан интеграция қилиш орқали давлат харажатларининг самарадорлигини ошириш мумкинлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, ресурсларни юқори хавфли соҳаларга йўналтирилган назорат орқали самарали тақсимлаш мумкин.

Халқаро ташкилотлар томонидан ҳам мазкур масала кенг ўрганилган. Жумладан, International Monetary Fund (2014) бюджет шаффофлиги кодексида давлат молиясида очиқлик ва ҳисобдорликни таъминлаш бюджет маблағларидан самарали фойдаланишнинг асосий шарти сифатида белгиланган. Шунингдек, World Bank (2017) тадқиқотларида давлат харажатларини бошқаришда назорат ва аудит тизимларини кучайтириш иқтисодий ўсишга ижобий таъсир кўрсатиши илмий асослаб берилган.

Сўнгги тадқиқотларда рақамли трансформация ва “big data” таҳлилларининг аҳамияти ҳам алоҳида таъкидланмоқда. Масалан, Marek Dabrowski (2020) давлат молиясини бошқаришда маълумотларга асосланган қарор қабул қилиш тизимлари бюджет назоратининг янги босқичини шакллантиришини қайд этади.

Юқорида келтирилган илмий манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, бюджет маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлашда назорат тизими комплекс ёндашувни талаб этади. Яъни, анъанавий аудит ва текширув усуллари билан бир қаторда, рақамлаштириш, рискка асосланган бошқарув, жамоатчилик иштироки ва институционал ислохотларни уйғунлаштириш зарур.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Давлат бюджети маблағларининг мақсадли сарфланишини назорат қилиш тизимини такомиллаштириш масаласи иқтисодий самарадорлик, институционал сифат ва молиявий интизом билан узвий боғлиқ бўлган комплекс жараён сифатида намоён бўлади. Мазкур жараённи чуқур таҳлил қилиш учун, аввало, бюджет назоратининг назарий асослари ва унинг амалий инструментлари ўртасидаги боғлиқликни тизимли равишда кўриб чиқиш талаб этилади.

Иқтисодий таҳлиллар шуни кўрсатадики, бюджет маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлашда назорат тизими учта асосий компонентга таянади: институционал муҳит, назорат инструментлари ва натижавийликка йўналтирилган бошқарув. Ушбу компонентларнинг ўзаро уйғунлиги бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини белгилаб беради.

1-жадвал

Бюджет маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлашда назарий ёндашувлар ва уларнинг хусусиятлари

Назарий ёндашув	Асосий мазмун	Назорат инструментлари	Кутилаётган натижа
Институционал ёндашув	Қонунчилик ва институтлар орқали назорат	Давлат аудити, ички назорат	Қонунийлик ва интизом
Функционал ёндашув	Бюджет жараёнларини самарали ташкил этиш	Бюджет режалаштириш ва мониторинг	Самарадорлик
Натижавийликка асосланган ёндашув	Натижа ва самарага йўналтириш	Performance audit	“Value for money”
Рискка асосланган ёндашув	Хавфларни аниқлаш ва бошқариш	Risk-based audit	Самарали ресурс тақсимооти
Рақамли ёндашув	Ахборот технологияларидан фойдаланиш	Электрон мониторинг, big data	Шаффофлик ва тезкорлик

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, бюджет назоратининг турли назарий ёндашувлари бир-бирини тўлдирувчи хусусиятга эга бўлиб, уларни комплекс тарзда жорий этиш орқали назорат самарадорлигини ошириш мумкин. Масалан, институционал ёндашув қонунийликни таъминласа, рақамли ёндашув шаффофлик ва тезкорликни кучайтиради.

Ўзбекистон мисолида таҳлил қилинганда, сўнгги йилларда давлат молиясини бошқариш тизимида сезиларли ислохотлар амалга оширилганлиги кузатилади. Хусусан, “Очиқ бюджет” платформасининг жорий этилиши, давлат харидлари тизимининг электрон шаклга ўтказилиши ва бюджет жараёнларининг рақамлаштирилиши бюджет маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлашга хизмат қилмоқда. Бироқ, амалий таҳлиллар шуни кўрсатадики, назорат тизимида ҳали ҳам айрим муаммолар сақланиб қолмоқда. Жумладан, маълумотлар интеграциясининг етарли эмаслиги, рискка асосланган назорат механизмларининг тўлиқ шаклланмаганлиги ва жамоатчилик назоратининг чекланганлиги каби ҳолатлар мавжуд.

Бу муаммоларни чуқурроқ англаш учун бюджет назорати тизимидаги омиллар ўртасидаги боғлиқликни кўрсатувчи қуйидаги моделни кўриб чиқиш мумкин.

2-жадвал

Бюджет назорати самарадорлигига таъсир этувчи омиллар ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Омиллар	Таъсир даражаси	Боғлиқлик механизми	Натижага таъсири
Институционал сифат	Юқори	Қонунчилик ва назорат органлари самарадорлиги	Қонунийлик таъминланади
Рақамлаштириш даражаси	Юқори	Ахборот тизимлари орқали мониторинг	Шаффофлик ошади
Рискни бошқариш	Ўрта	Хавфли соҳаларни аниқлаш	Самарали назорат
Жамоатчилик иштирок	Ўрта	Очиқ маълумотлар ва фидбек	Ҳисобдорлик кучаяди
Кадрлар салоҳияти	Юқори	Малакали мутахассислар	Назорат сифатини оширади

Мазкур жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, бюджет назорати самарадорлигига таъсир этувчи омиллар ўзаро боғлиқ ва комплекс характерга эга. Айниқса, институционал сифат ва рақамлаштириш даражаси асосий драйверлар сифатида намоён бўлади. Агар ушбу омиллар юқори даражада таъминланса, назорат тизими самарадорлиги сезиларли даражада ошади.

Таҳлил натижаларига кўра, Ўзбекистонда бюджет маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлашда асосий эътибор қуйидаги йўналишларга қаратилиши лозим:

Биринчидан, рискка асосланган назорат тизимини жорий этиш орқали назорат ресурсларини юқори хавфли соҳаларга йўналтириш зарур. Бу эса назоратнинг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Иккинчидан, давлат молиясини бошқаришда рақамли технологиялардан кенг фойдаланиш орқали маълумотлар шаффофлиги ва тезкорлигини таъминлаш мумкин.

Масалан, real-time мониторинг тизимлари орқали бюджет харажатларини доимий назорат қилиш имконияти яратилади.

Учинчидан, жамоатчилик назоратини кучайтириш орқали бюджет маблағларидан фойдаланишда ҳисобдорликни ошириш мумкин. Бу эса коррупция хавфини камайтиради.

Тўртинчидан, кадрлар салоҳиятини ошириш орқали назорат тизимининг институционал самарадорлигини кучайтириш зарур.

Шу тариқа, мазкур таҳлиллар шуни кўрсатадики, бюджет маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлаш учун назорат тизимини такомиллаштириш комплекс ёндашувни талаб этади. Яъни, институционал ислоҳотлар, рақамлаштириш, рискни бошқариш ва жамоатчилик иштирокини уйғунлаштириш орқали самарали натижаларга эришиш мумкин.

Хулоса ва таклифлар.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, давлат бюджети маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлаш ва унинг устидан самарали назоратни ташкил этиш замонавий иқтисодиётда давлат молиясини бошқаришнинг энг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Бюджет маблағларининг мақсадсиз ёки самарасиз сарфланиши иқтисодий ўсиш суръатларига салбий таъсир кўрсатиши, ижтимоий дастурларнинг самарадорлигини пасайтириши ва давлат молиявий барқарорлигига таҳдид солиши мумкин.

Тадқиқот доирасида олинган илмий натижаларга асосланган ҳолда қуйидаги илмий жиҳатдан асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

Биринчидан, давлат бюджети маблағларини назорат қилишда рискка асосланган интеграл назорат моделини жорий этиш мақсадга мувофиқ. Ушбу модель бюджет харажатларини хавф даражаси бўйича сегментация қилиш ва назорат ресурсларини энг юқори рискли соҳаларга йўналтиришни назарда тутди. Бу орқали назорат самарадорлиги оширилиб, ресурслар тежалди.

Иккинчидан, давлат молиясини бошқаришда ягона рақамли мониторинг платформасини шакллантириш зарур. Мазкур платформа бюджет маблағларининг ҳаракатини real-time режимида кузатиш, автоматик таҳлил қилиш ва аномалияларни аниқлаш имкониятини беради. Бу эса инсон омилини камайтириш ва шаффофликни оширишга хизмат қилади.

Учинчидан, бюджет назорати тизимида big data ва сунъий интеллект технологияларини жорий этиш орқали харажатлар таҳлилининг автоматлаштириш ва прогнозлаш имкониятларини кенгайтириш лозим. Бу орқали молиявий қонунбузилишларни олдиндан аниқлаш ва профилактик чоралар кўриш имкони яратилади.

Тўртинчидан, бюджет жараёнида жамоатчилик назорати институтларини кучайтириш мақсадида “очиқ маълумотлар” платформаларини такомиллаштириш ва фуқароларнинг иштирокини рағбатлантириш механизмларини ишлаб чиқиш зарур. Бу орқали давлат органлари фаолиятининг ҳисобдорлиги ошади.

Бешинчидан, бюджет назорати самарадорлигини таъминлаш учун кадрлар салоҳиятини ошириш ва ихтисослаштирилган таълим дастурларини жорий этиш муҳим аҳамиятга эга. Замонавий рақамли технологиялар ва таҳлил усулларини биладиган мутахассисларни тайёрлаш назорат тизимининг сифатини оширади.

Олтинчидан, давлат молиясини бошқариш тизимида институционал мувофиқлашувни кучайтириш, яъни турли назорат органлари ўртасида ахборот алмашинувини интеграция қилиш орқали назорат жараёнларини оптималлаштириш лозим.

Хулоса қилиб айтганда, давлат бюджети маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлашда назорат механизмларини такомиллаштириш кўп қиррали ва узвий боғлиқ жараён бўлиб, у институционал ислохотлар, рақамлаштириш, инновацион технологиялар ва жамоатчилик иштирокини уйғунлаштиришни талаб этади. Мазкур тадқиқотда ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар давлат молиясини бошқариш самарадорлигини ошириш, бюджет интизомини мустаҳкамлаш ва иқтисодий барқарорликни таъминлашга хизмат қилади.

Адабиётлар / Литература / Reference:

Allen, R. and Tommasi, D. (2013) *Managing Public Expenditure: A Reference Book for Transition Countries*. Paris: OECD.

Dabrowski, M. (2020) 'Fiscal transparency and digital transformation in public finance', *Journal of Economic Policy Reform*, 23(2), pp. 145–160.

Gupta, S. and Keen, M. (2015) *Public Finance and Economic Development*. Washington, DC: IMF.

Guthrie, J. and Parker, L. (2012) 'Reflections and projections: 25 years of public sector accounting research', *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 25(1), pp. 6–26.

Heald, D. (2018) 'Transparency-generated trust: The problematic theorization of public audit', *Financial Accountability & Management*, 34(4), pp. 317–335.

International Monetary Fund (2014) *Fiscal Transparency Code*. Washington, DC: IMF.

Robinson, M. (2015) 'From old public administration to the new public service: Implications for public sector reform', *Public Administration and Development*, 35(4), pp. 245–258.

Schick, A. (2013) 'Reflections on two decades of public financial management reforms', *OECD Journal on Budgeting*, 13(2), pp. 1–20.

Shah, A. (2016) *Local Budgeting and Financial Management*. Washington, DC: World Bank.

World Bank (2017) *Public Expenditure Review: Making Public Spending More Efficient*. Washington, DC: World Bank.